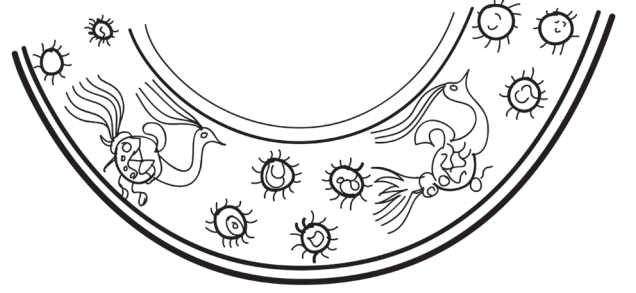

- ३.१ भारतातील ताम्रपाषाणयुग
- ३.२ ताम्रपाषाणयुगीन महाराष्ट्र
- ३.३ भारतातील महापाषाणयुग

हडप्पाच्या 'एच' दफनस्थळ येथील कुंभावरील नक्षी

३.१ भारतातील ताम्रपाषाणयुग

नागरी हडप्पा संस्कृतीच्या न्हासामुळे उत्तर हडप्पाकालीन लोकांनाही स्थलांतर करावे लागले. नागरी हडप्पा आणि उत्तर हडप्पा संस्कृतीचे लोक जेथे जेथे पोचले तेथील स्थानिक संस्कृतींमध्ये ते मिसळून गेले आणि त्या त्या ठिकाणी नवीन ग्राम-वसाहतींच्या स्वरूपाच्या नवीन संस्कृती उदयाला आल्या.

उत्तर हडप्पा काळात हडप्पा नगरांच्या अवशेषांवर वसलेल्या वसाहतींची घरबांधणी, ग्राम-वसाहतींची रचना यांमध्ये नागरी हडप्पा संस्कृतीच्या काळातील शिस्त आढळत नाही. त्यांच्या हडप्पा येथील 'एच' या नावाने निर्देश केलेल्या दफनस्थळातील मिळालेल्या अस्थिकुंभांवरील नक्षीचे नमुनेही वेगळ्या प्रकारचे आहेत. त्यामध्ये चंद्र, सूर्य, मासे, हरीण आणि मोर या प्रतीकांचा

वापर केलेला दिसतो. मोराच्या पोटात मृताचे शरीर दाखवलेले आहे. थोडक्यात उत्तर हडप्पा संस्कृतीची वैशिष्ट्ये काहीशी वेगळी होती.

उत्तर हडप्पा संस्कृतीचे लोक वैदिक आर्य असावेत, असे काही पुरातत्त्वज्ञांचे मत आहे. मात्र उत्तर हडप्पा संस्कृतीचे लोक नागरी हडप्पा लोकांच्या पुढील पिढ्या होत्या की ते आर्य होते, हे ठरवण्यासाठी अधिक संशोधनाची आवश्यकता आहे.

राजस्थान

(१) 'आहाड' किंवा 'बनास' संस्कृती : भारतातील ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती हडप्पा संस्कृतीनंतरच्या

पुन्हा एकदा थोडक्यात : नागरी हडप्पा संस्कृतीच्या आधी नवाश्मयुगीन ग्राम-वसाहती अस्तित्वात होत्या. त्यांना तांब्याच्या वस्तू बनवण्याचे ज्ञान होते. तेथील लोकांना मातीची भांडी घडवण्याची कला प्राप्त झाली होती. त्यायोगे तंत्रज्ञानाचा विकास आणि व्यापारात वाढ होऊन त्या समृद्ध होत गेल्या आणि हडप्पा नगरांची उभारणी झाली.

चाकावर भांडी घडवणे, गहू आणि बार्ली यांची शेती, तांब्याच्या वस्तू बनवणे यांसारख्या गोष्टींचे ज्ञान नागरी हडप्पा आणि उत्तर हडप्पा संस्कृतींच्या लोकांजवळ होते. ते जेथे जेथे गेले

तेथील स्थानिक लोकांनाही त्यांनी ते शिकवले असणार. त्याद्वारे प्रादेशिकतेनुसार वैशिष्ट्यांचे वैविध्य दर्शवणाऱ्या ग्राम-वसाहतींच्या स्वरूपातील नवीन संस्कृती उदयाला आल्या. या संस्कृतींना 'ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती' म्हणतात. ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती म्हणजे तांबे आणि दगड या दोहोंची हत्यारे वापरणाऱ्या लोकांची संस्कृती. या संस्कृतीमध्ये तांब्याचा वापर होत असला तरी तो मर्यादित स्वरूपाचा होता.

भारतात राजस्थान, गंगेचे खोरे, गुजरात, बिहार, बंगाल, ओडिशा, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्र येथे ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती सापडल्या आहेत.

काळातील आहेत. मात्र राजस्थानच्या मेवाड प्रदेशातील 'आहाड' किंवा 'बनास' या नावाने ओळखली जाणारी संस्कृती हडप्पा संस्कृतीची समकालीन होती. उदेपूरजवळचे बालाथल आणि गिलुंड ही आहाड संस्कृतीची महत्त्वाची स्थळे आहेत. बालाथल येथील पुराव्यानुसार ती इसवी सनापूर्वी सुमारे ४००० वर्षे इतकी प्राचीन होती.

उदेपूरजवळच्या आहाड येथे तिचा शोध प्रथम लागला म्हणून तिला 'आहाड संस्कृती' असे नाव देण्यात आले. हे गाव आहाड या बनास नदीच्या उपनदीवर वसलेले आहे. तिला 'बनास संस्कृती' असेही म्हणतात.

पुरावस्तू आणि पुरावास्तू यांच्या आधारे असे दिसते, की बालाथल येथे मोठ्या प्रमाणावर मातीच्या भांड्यांचे उत्पादन होत होते. बालाथल येथे तयार झालेल्या भांड्यांचा पुरवठा आहाड संस्कृतीच्या इतर ग्रामवसाहतींना केला जात होता. मातीच्या भांड्यांच्या बरोबरीने मातीचे बैल, शंखांच्या वस्तू, दगडी पाती, छिन्न्या, बाणाची अग्रे, तांब्याची हत्यारे यांसारख्या वस्तू विपुल प्रमाणात मिळाल्या. बालाथलमधील घरे पक्क्या विटांची आणि दोन आडव्या, दोन उभ्या विटांची रचना करून (इंग्लिश बाँड पद्धत) बांधली होती.

सहज जाता जाता : एखाद्या पुरातत्वीय संस्कृतीचे नाव, ती जिथे प्रथम सापडली ते स्थळ किंवा प्रदेश यांच्या नावावरून दिलेले असते. प्रत्येक संस्कृतीची स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण भांडी असतात. ती भांडी हे संबंधित संस्कृती ओळखण्याचे प्रमुख लक्षण असते.

आहाड संस्कृतीच्या मातीच्या भांड्यांमध्ये 'काळी-आणि-तांबडी' भांडी महत्त्वाची आहेत. ती चाकावर घडवलेली असतात. त्यांचा आतील आणि तोंडाजवळचा भाग काळा आणि उरलेला भाग तांबडा असतो. भांडे भट्टीत ठेवताना भांडे उपडे ठेवलेले असेल तर त्याचा आतला भाग काळा होतो आणि बाहेरचा भाग तांबडा होतो. किंवा भांड्याचा जो भाग भुश्याने किंवा गवताने भाजलेला असतो तो काळा होतो आणि जो भाग उघडा असेल तो तांबडा होतो.

बालाथलभोवती तटबंदीही होती. हे तेथील लोकांच्या हडप्पा संस्कृतीशी असलेल्या संबंधाचे सबळ पुरावे मानले जातात.

राजस्थानमधील खेत्री येथील तांब्याच्या खाणींमधून या संस्कृतीचे लोक तांबे मिळवत होते. तांबे वितळवून शुद्ध करण्याचे ज्ञानही त्यांच्याकडे होते. हडप्पा संस्कृतीचे लोक आहाड संस्कृतीच्या लोकांकडूनच तांबे आणि तांब्याच्या वस्तू आयात करत असावेत, असे दिसते.

(२) गणेश्वर-जोधपुरा संस्कृती : गणेश्वर-जोधपुरा नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या संस्कृतीची अनेक स्थळे राजस्थानमधील खेत्री येथील तांब्याच्या खाणीच्या परिसरात सापडली आहेत. तेथील गाव-वसाहती हडप्पापूर्व काळापासून अस्तित्वात होत्या. गणेश्वर येथील उत्खननामध्ये तांब्याचे बाण आणि भाले यांची अग्रे, मासेमारीचे गळ, बांगड्या, छिन्न्या यांसारख्या वस्तू आणि मातीची भांडी मिळाली. हडप्पा संस्कृतीच्या लोकांना गणेश्वर-जोधपुरा संस्कृतीचे लोक तांब्याच्या वस्तू पुरवत असत.

गंगेचे खोरे

गेरू रंगाची भांडी आणि ताग्रनिधी (Copper Hoards) : गेरू रंगाच्या भांड्यांची खापरे नदीच्या पात्रात सापडतात. सहसा पाण्याच्या प्रवाहांमुळे ती झिजलेली आणि ठिसूळ झालेल्या अवस्थेत सापडतात. या संस्कृतीची स्थळे पंजाब, हरयाणा, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेशचा पश्चिमेकडील भाग एवढ्या विस्तीर्ण प्रदेशात सापडली आहेत.

ताग्रनिधीतील काटेरी गळ, कुऱ्हाडीची पाती, कडे इत्यादी

या संस्कृतीच्या लोकांच्या घराच्या जमिनी व्यवस्थित चोपून तयार केलेल्या असत. त्या घरांच्या आत चुली, मातीच्या पक्क्या भाजलेल्या पुरुषरूपी बाहुल्या, बैल यांसारख्या वस्तू मिळाल्या. गाई-गुरांची हाडे तसेच तांदूळ आणि सातू यांचे अवशेष

मिळाले. त्याच्या आधारे या संस्कृतीचे लोक स्थिर गाव-वसाहतींमधून राहत होते आणि ते शेती करत होते, हे स्पष्ट होते.

गेरू रंगाची भांडी वापरणाऱ्या लोकांच्या या संस्कृतीचा राजस्थानमधील काळ इसवी सनापूर्वी सुमारे ३००० वर्षे इतका प्राचीन आहे. ही संस्कृती गंगा-यमुनांच्या दुआबात इसवी सनापूर्वी २००० च्या सुमारास नांदत होती.

भारतातील ताम्रनिधी प्रामुख्याने उत्तर प्रदेश, बिहार, बंगाल, ओडिशा आणि मध्यप्रदेश येथे मिळाले आहेत. ताम्रनिधींमधील वस्तूंचे स्वरूप पाहता त्या घडवणारे कारागीर तांब्याच्या वस्तू घडवण्यात निष्णात होते, हे स्पष्ट आहे. गेरू रंगाच्या भांड्याची संस्कृती आणि ताम्रनिधी हे काही ठिकाणी जवळच्या परिसरात आहेत. त्यामुळे ताम्रनिधीतील वस्तू घडवणारे कारागीर गेरू रंगाच्या भांड्याच्या संस्कृतीचे होते, असे मानले जाते.

ही संस्कृती म्हणजे हडप्पा संस्कृतीच्या उतरणीच्या काळात स्थलांतर केलेल्या हडप्पा लोकांची आहे, असे काही पुरातत्त्वज्ञांचे मत होते. काही अभ्यासकांनी गंगा-यमुनांच्या दुआबात सापडलेल्या ताम्रनिधींचा संबंध वैदिक आर्यांशी जोडला. परंतु या संस्कृतीचे मूलभूत लक्षण असलेली गेरू रंगाची भांडी आणि ताम्रनिधी यांच्यामध्ये असलेल्या सान्निध्यामुळे ती एक स्वतंत्र संस्कृती असावी, असाही एक मतप्रवाह आहे.

बिहार, बंगाल, ओडिशा

बिहार, बंगाल, ओडिशा आणि मध्यप्रदेशात ताम्रनिधी मिळाले असले तरी गेरू रंगाची भांडी या प्रदेशांमध्ये मिळत नाहीत.

या राज्यांमध्ये ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतींची स्थळे उजेडात आली आहेत. बिहारमधील चिरांड, सोनपूर यांसारख्या स्थळांच्या उत्खननात 'काळी-आणि-तांबडी' मातीची भांडी मिळाली. त्या भांड्यांचे घाट हडप्पा संस्कृतीच्या भांड्यांच्या घाटांसारखे आहेत. त्यावरून हडप्पा संस्कृतीचे लोक बिहारपर्यंत पोचले होते आणि त्यांचा प्रभाव स्थानिक संस्कृतीवर झाला होता, असे दिसते. बंगाल आणि ओडिशातही काही ताम्रपाषाणयुगीन

स्थळांमधील भांड्यांचे घाट हडप्पा संस्कृतीचा प्रभाव दर्शवणारे आहेत. त्यामध्ये वाडगे, कुंडे यांचा समावेश आहे.

मध्यप्रदेश

(१) कायथा संस्कृती : कायथा हे गाव मध्यप्रदेशमधील उज्जैनपासून पूर्वेकडे २५ किमी अंतरावर 'छोटी काली सिंध' या नदीच्या तीरावर आहे. ही नदी चंबळ नदीची उपनदी आहे.

'कायथा संस्कृती' नागरी हडप्पा संस्कृतीशी समकालीन होती. कायथा संस्कृतीच्या लोकांचे जीवन शेती आणि पशुपालनावर अवलंबून होते. ते प्रामुख्याने हाताने घडवलेली मातीची भांडी, गारगोटीच्या दगडांपासून बनवलेली सूक्ष्मास्त्रे वापरत होते. त्याखेरीज कायथा येथील घरांमध्ये तांब्याच्या कुऱ्हाडी आणि बांगड्या, मौल्यवान खड्यांचे मणी असलेले हार, संगजिरा (steatite) या दगडाच्या भुकटीपासून बनवलेले चकतीच्या आकाराचे छोटे मणी यांसारख्या वस्तू मिळाल्या. कायथा संस्कृती आणि हडप्पा संस्कृती यांच्यातील परस्परसंबंध हडप्पा नगरांच्या उदयाच्याही आधीच्या काळापासून असावा, असे दिसते.

कायथा संस्कृतीनंतर राजस्थानातील आहाड संस्कृतीचे लोक मध्यप्रदेशात आले. काही काळ या दोन्ही संस्कृती मध्यप्रदेशात एकत्रित नांदल्या असण्याचीही शक्यता आहे. त्यानंतरच्या काळात 'माळवा संस्कृतीचे अवशेष' मिळतात.

(२) माळवा संस्कृती : माळवा संस्कृतीचा उगम

आणि विस्तार प्रथम माळव्यात झाला, हे तिच्या नावावरूनच स्पष्ट होते. 'माळवा संस्कृती' मध्यप्रदेशात इसवी सनापूर्वी १८००-१२०० या कालखंडात अस्तित्वात होती. नर्मदा नदीवरील महेश्वर या गावाच्या पलीकडील तीरावर नावडाटोली नावाचे माळवा संस्कृतीचे महत्त्वाचे स्थळ आहे. त्याखेरीज मध्यप्रदेशातील सागर जिल्ह्यातील एरण, उज्जैन जिल्ह्यातील नागदा ही सुद्धा महत्त्वाची स्थळे आहेत.

नावडाटोली येथील माळवा संस्कृतीचा चपक

नागदा आणि एरण येथील माळवा संस्कृतीच्या गाव-वसाहती तटबंदीयुक्त होत्या.

गुजरात

गुजरातमधील ताम्रपाषाणयुगीन ग्राम-वसाहतींचा काळ पूर्व हडप्पा (इ.स.पू. ३९५०-२६००), नागरी हडप्पा (इ.स.पू. २६००-१९००) आणि हडप्पोत्तर (इ.स.पू. १९००-९००) या तीनही टप्प्यांशी मिळताजुळता आहे.

गुजरातमध्ये गारगोटीच्या वर्गातील मौल्यवान खड्यांचे स्रोत विपुल प्रमाणात आहेत. त्याचा उपयोग करून रंगीबेरंगी मणी बनवणे हा हडप्पा संस्कृतीमधील एक मोठा उद्योग होता. हे खडे उपलब्ध करून देण्यात गुजरातमधील नवाश्मयुगीन ग्राम-वसाहतींचा मोठा वाटा असावा. त्या प्रामुख्याने पशुपालकांच्या ग्राम-वसाहती होत्या. काही ठिकाणी हे लोक निमभटके जीवनही जगत असावेत.

गुजरातमधील ताम्रपाषाणयुगीन वसाहतींच्या मातीच्या भांड्यांमध्ये कच्छ-सौराष्ट्र, उत्तर गुजरात, असे प्रादेशिक वैविध्य आढळते. इसवी सनापूर्वी १९०० च्या सुमारास कच्छ-सौराष्ट्रमधील या ग्राम-वसाहती उजाड झाल्या.

हडप्पोत्तर काळामध्ये दक्षिण सौराष्ट्रात 'प्रभास संस्कृती' आणि ईशान्य सौराष्ट्रात 'रंगपूर संस्कृती' होत्या. या ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतींमधील मातीच्या भांड्यांचे आणि उत्तर हडप्पा संस्कृतीच्या भांड्यांचे रंग, घाट आणि नक्षी यांबाबत साम्य होते. त्या इसवी सनापूर्वी १८००-१२०० या काळात अस्तित्वात होत्या.

३.२ ताम्रपाषाणयुगीन महाराष्ट्र

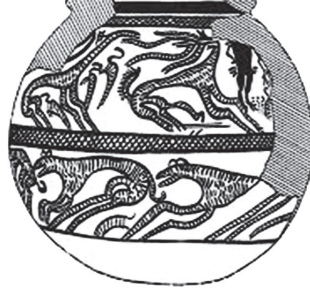
महाराष्ट्रामध्ये उत्तर हडप्पा संस्कृतीचे लोक पोचले होते, याचा पुरावा दायमाबाद येथे मिळाला आहे. ते तिथे पोचण्याआधीच्या काळात तिथे जी ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती होती, तिला 'सावळदा संस्कृती' या नावाने ओळखले जाते. त्यानंतर तेथे अनुक्रमे 'माळवा संस्कृती' आणि 'जोर्वे संस्कृती' यांचे अवशेष मिळाले आहेत.

(दायमाबादवरील चित्रफितिसाठी <https://www.youtube.com/watch?v=EzHb1n954fo>)

(१) सावळदा संस्कृती : सावळदा हे गाव धुळे

जिल्ह्यात आहे. ते तापी नदीवर आहे. सावळदा संस्कृतीचा काळ इसवी सनापूर्वी सुमारे २०००-१८०० असा होता. या संस्कृतीचा उगम उत्तर महाराष्ट्रातील मध्याश्मयुगीन लोकांचा सौराष्ट्रातील हडप्पा संस्कृतीच्या लोकांशी आलेल्या संपर्कातून झाला असावा.

दायमाबाद येथील सावळदा संस्कृतीचे लोक चाकावर घडवलेली मातीची भांडी वापरत होते. त्यावरील

दायमाबाद येथील मातीचा कुंभ

नक्षीमध्ये तीराग्रे, माशांचे गळ आणि विविध प्राणी यांच्या आकृतींचा समावेश होता. त्याखेरीज तांब्याच्या वस्तू, गारगोटी वर्गातल्या खड्यांचे मणी, हाडांपासून बनवलेली तीराग्रे, दगडी पाटे-वरवंटे इत्यादी वस्तू त्यांच्या वापरात होत्या.

त्यांच्या गाव-वसाहतीभोवती तटबंदी बांधलेली होती. त्यांची घरे मातीची असून घरातील जमिनी गाळ आणि माती एकत्र चोपून बनवलेल्या होत्या.

सावळदा संस्कृतीच्या लोकांचा आणि सौराष्ट्रातील हडप्पा संस्कृतीच्या लोकांचा संपर्क होता. धुळे जिल्ह्यातील कावठे या स्थळाच्या उत्खननात सापडलेल्या शंखांच्या वस्तू सौराष्ट्रातील हडप्पा संस्कृतीच्या लोकांशी असलेल्या विनिमयाचा पुरावा आहे.

(२) माळवा आणि जोर्वे संस्कृती : महाराष्ट्राचे आद्य शेतकरी

इसवी सनापूर्वी १६०० च्या सुमारास माळवा संस्कृतीचे लोक महाराष्ट्रात पोचले. शेतकऱ्यांच्या कायमस्वरूपी गाव-वसाहती महाराष्ट्रात प्रथम माळवा संस्कृतीच्या लोकांनी वसवल्या. ते महाराष्ट्राचे आद्य शेतकरी होत. महाराष्ट्रात आल्यावर त्यांचा संपर्क कर्नाटकातील नवाश्मयुगीन संस्कृतीच्या लोकांशी आला. त्याद्वारे माळवा संस्कृतीचे लोक घडवत असलेल्या मातीच्या भांड्यांचे तंत्रज्ञान, घाट आणि नक्षीचे नमुने यांमध्ये काही बदल घडून आले आणि 'जोर्वे संस्कृती' या नावाने ओळखली जाणारी नवीन संस्कृती उदयाला आली. अहमदनगर जिल्ह्यातील जोर्वे येथे ही संस्कृती

प्रथम उजेडात आली.

महाराष्ट्रात ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीचा विस्तार तापी, गोदावरी आणि भीमा या नद्यांच्या खोऱ्यात झाला होता. दायमाबाद, प्रकाशे (जिल्हा नंदुरबार) आणि इनामगाव ही गावे या संस्कृतीची विस्ताराने मोठी आणि त्या त्या नदीच्या खोऱ्यातील प्रमुख केंद्रे होती. या मोठ्या केंद्रांशी जोडली गेलेली छोटी-मोठी खेडी आणि शेतवाड्या होत्या. उदाहरणार्थ, नेवासे, नाशिक ही मोठी खेडी तसेच पुणे जिल्ह्यातील चांडोली आणि सोनगाव, नाशिक जिल्ह्यातील पिंपळदर ही छोटी खेडी आणि इनामगावजवळची वाळकी ही वाडी. पिंपळदर बागलाण घाटात, तापीचे खोरे आणि गोदावरीचे खोरे या दोहोंपासून मोक्याच्या ठिकाणी आहे. त्यामुळे विस्ताराने छोटे असले तरी व्यापाराच्या दृष्टीने ते महत्त्वाचे होते. घोड आणि मुळा नदीच्या संगमावर वसलेली 'वाळकी' ही एक शेतवाडी होती.

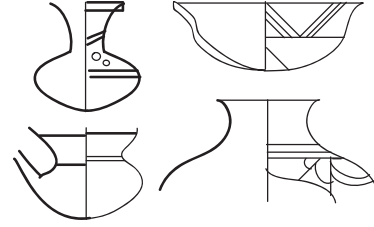
इनामगाव (तालुका शिरूर, जिल्हा पुणे) येथील विस्तृत उत्खननामुळे माळवा आणि जोर्वे संस्कृतींमधील लोकांच्या जीवनाबद्दल सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे. इनामगाव येथील कालक्रम :

१. माळवा संस्कृती इ.स.पू. १६००-१४००
२. पूर्व जोर्वे संस्कृती इ.स.पू. १४००-१०००
३. उत्तर जोर्वे संस्कृती इ.स.पू. १०००-७००

माळवा संस्कृतीनंतरच्या टप्प्यातील जोर्वे संस्कृतीचा समृद्ध काळ म्हणजे 'पूर्व जोर्वे संस्कृती'. या संस्कृतीचा उतरणीचा काळ म्हणजे 'उत्तर जोर्वे संस्कृती' होय. इनामगावच्या उत्खननात या दोन टप्प्यांतील लोकजीवन सविस्तर उलगडले गेले.

इनामगाव येथील माळवा संस्कृतीच्या काळातील लोकांची घरे आयताकृती आणि ऐसपैस होती. घराच्या भिंती कुडाच्या असत. घरामध्ये आडभिंत घालून घराचे दोन भाग केलेले असत. उभी कोठी ठेवण्यासाठी एक गोल ओटा, चार पायांचे रांजण ठेवण्यासाठी टेकूचे चार चपटे दगड व चुन्याने लिंपलेले बळद यांसारख्या गोष्टींवरून घरामध्ये दीर्घकालीन साठवणूक करण्यासाठी केलेली तरतूद लक्षात येते. क्वचित जमिनीत गोल खड्डा करून झोपड्या (गर्तावास) उभारल्या जात.

माळवा संस्कृतीची मातीची भांडी पिवळसर रंगाची असत. त्यावर तपकिरी रंगात नक्षी काढलेली असते. त्यांचा पोत खरबरीत असतो. जोर्वे संस्कृतीची भांडी ही खणखणीत भाजलेली असल्यामुळे त्यांचा नाद हा धातूच्या भांड्यांप्रमाणे असतो. त्यांचा रंग लाल असतो आणि त्यावर काळ्या रंगाने नक्षी काढलेली असते. त्यामध्ये तोटीची भांडी, मध्यभागी कंगोरे असलेले वाडगे आणि कुंडे, चंबू, घडे अशा घाटाच्या भांड्यांचा समावेश असतो. उत्तर

जोर्वे संस्कृतीची मातीची भांडी

जोर्वे काळात भांड्यांचे घाट तेच राहिले तरी त्यांवर नक्षी नसे. इनामगाव येथे माळवा आणि पूर्व जोर्वे काळातील

कुंभकारांच्या भट्ट्या मिळाल्या. त्या गोल आकाराच्या होत्या. पूर्व जोर्वे काळातील भट्टी मोठी आणि अधिक क्षमतेची होती. उत्तर जोर्वे काळात मात्र मातीची भांडी भाजण्यासाठी जमिनीवरच आवा (भट्टी) रचला जात होता. इनामगाव हे इतर गावांना मातीच्या भांड्यांचा पुरवठा करणारे केंद्र होते.

घर चौकोनी, प्रशस्त, एकापेक्षा अधिक खोल्यांचे आहे की गोल खड्डा करून त्यावर उभारलेली झोपडी आहे, यावरून त्या घरातल्या लोकांची आर्थिक परिस्थिती लक्षात येते. पूर्व जोर्वे काळात गोल झोपड्यांची संख्या नगण्य असली तरी उत्तर जोर्वे काळात गोल झोपड्यांची संख्या वाढलेली दिसते. पण या झोपड्या गर्तावासाहून वेगळ्या होत्या. काठ्यांचा वरच्या टोकाला बांधलेला जुडगा तळाकडे पसरवून तंबूप्रमाणे शंक्वाकृती झोपड्या उभ्या केल्या जात. अशा झोपड्या सहसा फिरस्ते लोक उभ्या करतात. उत्तर जोर्वे काळात हवा शुष्क होऊ लागली होती. त्यामुळे जोर्वे संस्कृतीच्या लोकांना फिरस्ते जीवन स्वीकारणे भाग पडले, हे या झोपड्यांमुळे लक्षात येते.

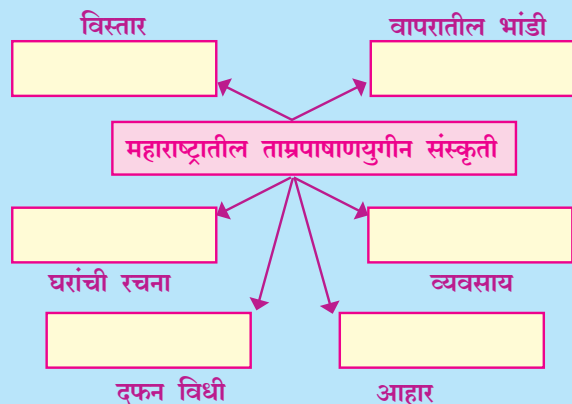
पूर्व जोर्वे काळात इनामगावमध्ये नदीला एक कालवा काढून नदीचे पाणी साठवण्याची सोय केली होती. ती सिंचनासाठी होती, हे स्पष्ट आहे. सिंचनाच्या

पाण्याचे वाटप गावच्या प्रमुखाकडे असे. ताम्रपाषाणयुगीन इनामगावच्या मध्यवर्ती जागेत ग्रामप्रमुखाचे पाच खोल्यांचे प्रशस्त घर होते. त्या घरात आणि घराच्या बाहेर धान्याच्या साठवणीची बरीच बळदे होती. येथील शेतकरी गहू, बाली, ज्वारी, मसूर, कुळीथ यांसारखी पिके घेत असत. त्याखेरीज त्यांच्या आहारात प्राण्यांचे मांस, मासे यांचाही समावेश होता. इतर ताम्रपाषाणयुगीन स्थळांप्रमाणे इनामगाव येथे गारगोटी वर्गातल्या रंगीबेरंगी खड्यांचे मणी, सूक्ष्मास्त्रे आणि तांब्याच्या वस्तू मिळाल्या आहेत.

इनामगावच्या प्रमुखाचे पद वंशपरंपरागत होते, हे दर्शवणारी दफनेही या घराच्या लगत मिळाली. ही दफने इतर सर्वसाधारण दफनांपेक्षा पूर्णतः वेगळ्या पद्धतीची होती. इनामगावामध्ये साधारणपणे जमिनीत खड्डा खणून त्यामध्ये मृत व्यक्तीला उताण्या अवस्थेत पुरले जाई. दफनाच्या दुसऱ्या पद्धतीत मात्र मृत व्यक्तीला एका चार पायांच्या, फुगीर पोटाच्या रांजणात बसलेल्या अवस्थेत पुरले होते. त्याच्यापेक्षा थोडे आधीच्या काळातले एक दफन तशाच प्रकारच्या रांजणात होते. परंतु त्यात सांगाडा नव्हता. ते प्रतीकात्मक दफन होते. हे लोक मृत बालकांना पुरण्यासाठी कुंभांचा वापर करत असत. अशा दफनांमध्ये मृत बालकाला कुंभाच्या आत झोपवून त्याच्या तोंडाशी दुसऱ्या कुंभाचे तोंड जोडून, ते दोन कुंभ पुरत असत.

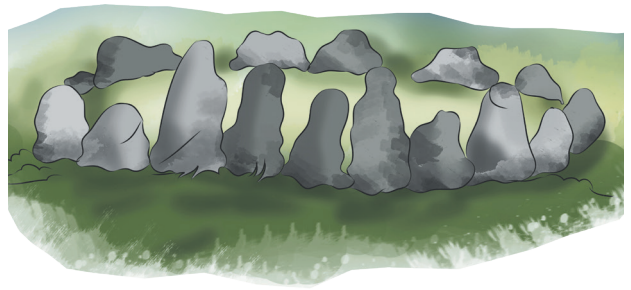
करून पहा.

खालील माहितीच्या मदतीने ओघ तक्ता तयार करा.

३.३ भारतातील महापाषाणयुग

प्रतिकूल हवामानामुळे उत्तर जोर्वे काळात इसवी सनापूर्वी ७०० च्या सुमारास इनामगाव पूर्णपणे उजाड झाले. त्यानंतर ऐतिहासिक काळापर्यंत तिथे वस्ती झाली नाही. महाराष्ट्रात बहुतेक ठिकाणी हीच परिस्थिती होती. मात्र त्या काळात भटके जीवन जगणाऱ्या लोकांनी मोठाल्या शिळांचा उपयोग करून उभारलेली शिलावर्तुळे सापडतात. त्या शिलावर्तुळांच्या आत दफने असतात. या शिळा आकाराने खूप मोठ्या असल्यामुळे त्यांना महापाषाणीय वर्तुळे म्हणतात. त्यामुळे ही शिलावर्तुळे ज्या काळातील आहेत त्याला 'महापाषाणयुग' असे म्हणतात. त्यांचा उपयोग वेगवेगळ्या कारणांसाठी केला जात असला, तरी ती प्रामुख्याने मृतांच्या अस्थि पुरण्यासाठी, त्यांच्या स्मारकासाठी उभारली जात.

शिलावर्तुळे

अशा प्रकारची शिलावर्तुळे जगभर आढळतात. शिलावर्तुळांची परंपरा प्रागैतिहासिक काळापासून अस्तित्वात आहे. काही लोकांमध्ये ती आजही प्रचलित असलेली दिसते. उदाहरणार्थ, ओडिशातील बोडो, दक्षिण भारतातील तोडा, कुरुंब, ईशान्य भारतातील नागा आणि खासी इत्यादी जमाती. भारतातील अधिकांश प्राचीन शिलावर्तुळे साधारणपणे इसवी सनापूर्वी १५०० ते ५०० या काळातील आहेत. परंतु उत्तर भारतातील काही ठिकाणची शिलावर्तुळे नवाश्मयुगाइतकी प्राचीन आहेत. महाराष्ट्रात शिलावर्तुळे उभारणारे लोक प्रामुख्याने दक्षिण भारतातून आले असावेत. ही शिलावर्तुळे लोहयुगातील आहेत. महाराष्ट्रातील शिलावर्तुळे सर्वसाधारणपणे इसवी सनापूर्वी १०००-४०० या काळातील आहेत.

महाराष्ट्रात विदर्भामध्ये प्रामुख्याने नागपूर, चंद्रपूर, भंडारा या जिल्ह्यांमध्ये फार मोठ्या संख्येने शिलावर्तुळे आढळतात. टाकळघाट, माहूरझरी, खापा, नायकुंड अशा अनेक ठिकाणी शिलावर्तुळांचे उत्खनन केले गेले. विशेष म्हणजे अनेक शिलावर्तुळे प्राचीन व्यापारी मार्गावर होती. महापाषाणयुगीन कारागिरांच्या स्थिर गाव-वसाहतींचे अवशेष क्वचितच सापडले आहेत. शिलावर्तुळे उभारणारे महापाषाणयुगीन लोक फिरस्ते कारागीर होते. ते लोखंडाच्या वस्तू बनवत असत. नागपूरजवळ नायकुंड या ठिकाणी महापाषाणयुगीन काळातील लोखंड शुद्ध

करण्याची भट्टी सापडली. महापाषाणयुगातील लोक वाहन म्हणून आणि सामान लादण्यासाठी घोड्याचा वापर करत. शिलावर्तुळांमधील दफनात घोड्यांची हाडे आणि घोड्यांचे तांब्याचे अलंकार पुरलेले आढळतात. त्यांच्या वापरात काळी-आणि-तांबडी मातीची भांडी असत.

महापाषाणीय संस्कृतीच्या लोकांचा भारतातील लोहयुगाच्या प्रारंभात महत्त्वाचा वाटा होता, हे निश्चितपणे सांगता येते.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- अस्थिकुंभावरील या प्राण्याच्या पोटात मृताचे शरीर दाखवलेले आहे.
(अ) हरीण (ब) मोर
(क) मासा (ड) बैल
- बालाथल येथे मोठ्या प्रमाणावर भांड्याचे उत्पादन होत होते.
(अ) दगडाच्या (ब) तांब्याच्या
(क) मातीच्या (ड) काचेच्या
- शेतकऱ्यांच्या कायमस्वरूपी गाव-वसाहती महाराष्ट्रात प्रथम या संस्कृतीच्या लोकांनी वसवल्या.
(अ) सावळदा (ब) माळवा
(क) हडप्पा (ड) कायथा

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. सावळदा संस्कृती	दायमाबाद
२. माळवा संस्कृती	नावडाटोली
३. आहाड संस्कृती	सोनपूर
४. जोर्वे संस्कृती	इनामगाव

प्र.२ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- हडप्पा संस्कृतीच्या लोकांनी स्थलांतर केले.
- माळवा संस्कृतीच्या लोकांना महाराष्ट्राचे आद्य शेतकरी म्हटले जाते.

प्र.३ तुमचे मत नोंदवा.

हडप्पा संस्कृतीचे लोक बिहारपर्यंत पोचले होते.

प्र.४ टीपा लिहा.

- बनास संस्कृती
- माळवा संस्कृती
- कायथा संस्कृती

प्र.५ गुजरातमधील ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीची माहिती दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे लिहा.

मुद्दे - (१) कालखंड (२) व्यवसाय (३) विस्तार (४) इतर संस्कृतींशी आलेल्या संबंधाचा पुरावा

उपक्रम

आंतरजाल, संदर्भ पुस्तके, क्षेत्र भेटी, वृत्तपत्रातील लेख इत्यादींच्या मदतीने उत्खननीय वस्तू/वास्तू यांची चित्रे मिळवा व त्यांचे शिक्षकांच्या मदतीने प्रदर्शन भरवा.

